
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

УДК 343.131.3

Н. В. Марущак, к. ю. н.,
доцент**ПРО МОРАЛЬНІСТЬ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ**

Анотація. Стаття присвячена аналізу взаємозв'язку моралі і права у кримінальному процесуальному законодавстві. Досліджуючи моральний аспект принципів кримінального процесу, автор робить висновки про те, що успішне застосування процесуальних норм неможливе без їх етичного тлумачення.

Ключові слова: право; кримінальний процес; принципи; мораль.

Н. В. Марущак, к. ю. н.,
доцент**О МОРАЛЬНОСТИ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА**

Аннотация. Статья посвящена анализу взаимосвязи морали и права в уголовном процессуальном законодательстве. Исследуя моральный аспект принципов уголовного процесса, автор делает выводы о том, что успешное применение процессуальных норм невозможно без их этического толкования.

Ключевые слова: право; уголовный процесс; принципы; мораль.

N. V. Marushchak, Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor**ABOUT MORALITY OF PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCESS**

Abstract. The article is devoted to the analysis of the relationship between morality and law in the criminal procedural law. Investigating the moral aspect of the principles of the criminal process. The author concludes that successful application of procedural norms is impossible without their ethical interpretation.

Keywords: law; criminal process; principles; morality.

У науковій та навчальній літературі принципи права характеризуються як визначальні основи, відправні ідеї його буття, що визначають суть права й складають його головний зміст і є універсальними, загальнозначущими та імперативними. Вони спрямовують та синхронізують увесь механізм правового регулювання, надають логічності, послідовності і збалансованості всій правовій сфері, водночас вони є відправним критерієм законності й правомірності дій громадян, посадових осіб, органів держави [1, с. 237; 2, с. 197].

Метою даної статті є дослідження морального аспекту принципів кримінального процесу, аналіз значення морального змісту норм кримінального процесуального закону для регулювання кримінально-процесуальних відносин.

П'ять років тому 19 листопада 2012 року набув чинності новий Кримінальний процесуальний кодекс України. Відповідно до його положень у кримінальне процесуальне законодавство України вводиться ряд нових інститутів. Але головним, на нашу думку, є те, що новий КПК повністю змінює сутність кримінального процесу в Україні. Підтвердженням цього, у першу чергу, є система принципів кримінального провадження, яка відбиває прагнення України утвердитися в статусі правової, демократичної держави, основним обов'язком якої є утвердження і забезпечення прав і свобод людини, відповідальність перед нею за свою діяльність.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Як вірно зазначав Я. О. Мотовіловкер, саме принципи процесу, що відображають найбільш суттєві риси та якості багатогранної та різнобічної кримінально-процесуальної діяльності, є підтвердженням тих особливих соціальних цінностей, які охороняє закон [3, с. 4-5].

Погляди вчених відносно філософської та соціальної природи принципів кримінального процесу є достатньо сталими, зокрема: принципи об'єктивні за своїм змістом, відображають закономірності розвитку суспільних відносин; з точки зору закону принципи суб'єктивні, бо є результатом творчості людей; як основоположні начала, принципи визначають соціальну спрямованість кримінального процесу та розкривають його найбільш суттєві риси [4, с. 4-5; 5, с. 1-14; 6, с. 3-10]. «Правові принципи, – писав В. П. Грибанов, – це керівні положення права, його основні засади, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції і потреби суспільства, що визначають сутність усієї системи, галузі або інституту права і в силу їх правового закріплення мають загальнообов'язкове значення» [7, с. 17].

Цікавою, на наш погляд, є і думка В. П. Нажимова, який вважав, що принципи як важливі правові ідеї повинні сприйматися законодавцем і допомагати правильному розумінню права практичними працівниками правозастосовних органів, тобто саме через принципи здійснюється зв'язок між теорією, законодавством та практикою [8, с. 3-4]. Близькою до цієї думки можна назвати й позицію В. М. Савицького [9, с. 20].

Велику увагу принципам кримінального процесу приділяв М. М. Михеєнко. Він запропонував таку характеристику критеріїв принципів кримінального процесу, а саме: 1) це найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, які мають фундаментальне значення для кримінального процесу, визначають його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів; 2) принципи виражають панівні в даній державі політичні й правові ідеї, які стосуються завдань і способу здійснення судочинства в кримінальних справах; 3) вони повинні бути закріплені в нормах права; 4) принципи повинні повністю діяти в усіх або кількох стадіях кримінального процесу й обов'язково в його центральній стадії – стадії судового розгляду; 5) порушення будь-якого принципу означає незаконність рішення в справі й обов'язково тягне його скасування [10, с. 222].

В. М. Тертишник вважає, що принципи кримінального процесу являють собою найбільш загальні правила поведінки визначаючого характеру; правила, що отримали закріплення в законі; правила, що звернені своїми правовими вимогами до всіх учасників процесу й мають загальнообов'язковий характер; правила, що забезпечуються засобами державного примусу й мають правовий механізм реалізації. І далі пов'язує значення принципів кримінального процесу з тим, що вони: 1) складають основу окремих інститутів процесуального права; 2) являють собою суттєві гарантії правосуддя, забезпечення прав та законних інтересів громадян та юридичних осіб; 3) дають юридичну базу для тлумачення окремих правових норм та вирішення спірних питань; 4) слугують основою для вдосконалення окремих кримінально-процесуальних інститутів, розвитку процесуальної форми [11, с. 24; 12, с. 81].

Принципи складають правову базу, «фундамент» кримінально-процесуальної діяльності. Відхід від цих положень неминуче тягне за собою порушення прав та законних інтересів громадян, режиму законності, а в окремих випадках призводить до незаконного притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Як слушно зазначив С. Г. Любічев, кожна норма кримінально-процесуального закону нерозривно пов'язана з мораллю і несе певне моральне навантаження. Виконання приписів правових норм передбачає одночасно і реалізацію моральних вимог, оцінку поведінки суб'єктів правовідносин з позицій моралі. Зв'язок норм права і моралі може бути різним. У деяких правових нормах моральні принципи знаходять своє безпосереднє закріплення, і зв'язок цих норм права з мораллю є очевидним. В інших випадках зв'язок правових норм з мораллю має непрямий характер і проявляється опосередковано. В основі цього зв'язку є відповідність права об'єктивному критерію моралі, наслідком чого і є моральна обґрунтованість кожної правової норми [13, с. 7]. Тут також можна погодитись із твердженням, що в межах жорсткої правової регламентації людської діяльності, коли закон обмежує свободу вибору, поведінка диктується законом. Якщо ж закон передбачає свободу вибору в межах наданої свободи, існує можливість обрати більш моральний варіант поведінки [14, с. 52]. Цю думку підтверджують і інші вчені, так О. М. Ларін за-

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

значив: «Зовсім не випадково норми, що визначають порядок вибору заходів примусу, приводу та інших заходів примусового характеру, встановлюють право, а не обов'язок слідчого виконувати ці дії... Закон залишає за слідчим вибір між тією чи іншою нормою, між тим чи іншим процесуальним засобом. І, здійснюючи цей вибір, слід виходити не тільки з юридичних, але й з моральних підстав, керуючись принципом гуманізму» [15, с. 41]. Г. В. Дубов стверджує: «Юридичні рішення, засновані тільки на формальному застосуванні «букви закону» і прийняті у відриві від морально-психологічного клімату в суспільстві, не можуть бути правильними і справедливими.... Взаємопроникнення моралі і права полягає й у тому, що правове регулювання включає в себе певне коло моральних норм, яким надається юридичне значення, водночас мораль наповнена рядом загальносоціальних прав. Гармонійність і дієвість їх досягається в тому разі, коли існує моральне обґрунтування права та правове забезпечення моральних норм. Це є обов'язковою умовою функціонування державних інститутів, передумовою забезпечення гідності та честі людської особистості» [16, с. 87]. І далі, «моральність закону, помножена на моральні принципи особи, яка застосовує цей закон, здатна створити дійсно ефективну правову політику, що буде гідно оцінена суспільством» [16, с. 88]. А С. Г. Любічев слушно зазначав, що в окремих випадках закон надає особі, яка здійснює провадження, можливість вибору між кількома нормами права. У цих випадках моральна свідомість цієї особи, усвідомлення етичного змісту норм закону є запорукою правильного рішення. [13, с. 10]

На нашу думку, важливим також є питання з'ясування морального змісту кожної норми кримінального процесуального закону, адже успішне застосування процесуальних норм неможливе без їх етичного тлумачення, з'ясування моральних принципів, якими керувався законодавець, відносячи правила поведінки до правових. Без з'ясування моральних засад кримінального процесу неможливе застосування багатьох процесуальних норм. Як зазначив Ю. В. Наумкін, «важливе місце в цьому процесі займає система категорій етики, бо, по-перше, вони виступають як загальнолюдські цінності, їх роль особливо актуальна для сфери боротьби зі злочинністю, де відбувається поляризація цілей, мотивів, вчинків, дій та ідеалів. По-друге, категорії етики (добро, зло, справедливість, совість тощо) є своєрідними нормами, зразками, еталонами поведінки людини в суспільстві, і в підсумку через них устанавлюється взаємодія моралі та права. По-третє, вони орієнтують людину на утвердження суспільного блага, тому що антисоціальна направленість діяльності особи є головною суттєвою ознакою будь-якого злочину».[16, с. 437-438]

В останні роки, у зв'язку з реалізацією завдань щодо здійснення судової реформи, у процесуальному законодавстві збільшується кількість норм, що мають характер моральних вимог, розширюється застосування морального впливу як засобу, що забезпечує виконання правових норм. Це норми про розширення права на захист, імунітет свідка, запровадження суду присяжних, розширення судових повноважень на досудових стадіях, відмова в судовій діяльності від обвинувального ухилу, зміцнення процесуального положення особи в кримінальному процесі.

Розвиток моральних основ кримінального судочинства пов'язаний з удосконаленням процесуального положення особи як учасника кримінально-процесуальних відносин, з подальшим розширенням прав обвинувачуваного, потерпілого й інших осіб з метою підвищення ефективності їх участі в кримінальному судочинстві.

Але зустрічається ще невідповідність між законом і моральними правилами. Нерідко в правозастосовчій практиці трапляється протиставлення законності як основного принципу кримінального процесу, що має особливий моральний зміст і значення. Це тим більше небезпечно, коли відступи від правових розпоряджень виправдовуються моральними підходами, у тому числі завданнями найшвидшого розкриття і розслідування вчиненого злочину, що в кінцевому підсумку може привести до правового нігілізму.

Дотримання моральних засад у кримінальному судочинстві багато в чому залежить саме від того, наскільки всі учасники процесу будуть сумлінно користуватися своїми правами і виконувати свої обов'язки, і протиріччя між публічним і особистим інтересом, як справедливо зауважує Г. Н. Ветрова, можна буде зняти, якщо особистість усвідомлює свій моральний обов'язок служіння істині й справі правосуддя [14, с. 54].

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Органи розслідування і суд наділені різними процесуальними засобами припинення несумлінних дій з боку учасників процесу, але варто погодитися з висловленою в літературі пропозицією про те, що закріплення поряд із цим у процесуальних нормах морального обов'язку громадян сумлінно здійснювати свої права і виконувати обов'язки підвищило б значення морального фактору в кримінальному процесі [17, с. 55].

Таким чином, мораль у кримінальному судочинстві «виконує роль додаткової гарантії чіткого, точного і неухильного виконання правових норм. У цьому виявляється її гарантуюча роль або, інакше кажучи, функція моральної гарантії, що доповнює гарантії правові» [18, с. 187].

Це насамперед стосується вихідних норм, у яких закріплені принципи кримінального процесу. Принципам кримінального провадження в новому КПК України присвячена друга глава, стаття 7 якої встановлює, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження. При цьому, кожен принцип кримінального процесу (законності, рівності всіх перед законом і судом, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, поваги до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, забезпечення права на захист і всі інші) наповнений глибоким моральним змістом.

Запропонована новим КПК система основоположних засад повністю співвідноситься з міжнародними стандартами кримінально-процесуальної діяльності та положеннями Конституції України 1996 року. Роль та значення загальних засад кримінального провадження як гарантії правосуддя, забезпечення прав та свобод особи полягає в тому, що вони є правовою основою для вирішення тих питань, що виникають на практиці і на які закон не дає прямої відповіді. Як слушно зазначав Я. О. Мотовіловкер, «важливе значення принципів кримінального судочинства визначається також тим, що вони відіграють роль рефлекторів, висвітлюють шлях тлумачення закону у випадках, коли виявляються ті чи інші прогалини в правовому регулюванні» [3, с. 4-5].

Отже, соціальне призначення кримінально-процесуального законодавства, на нашу думку, полягає насамперед у тому, щоб визначити морально виправдані, обґрунтовані підходи, методи, засоби для досягнення цілей кримінального процесу. Введення будь-яких юридичних правил і приписів спрямоване на впорядкування суспільних відносин, внесення чіткості та визначеності у взаємодію суб'єктів права, а це не може бути байдуже моралі, бо їх недотримання шкодить людям. У цьому випадку в моральних категоріях оцінюється не саме організаційно-технічне правило, а ставлення до його дотримання. Таким чином, уся сфера дії права повинна бути і простором моральності; недосконалість законодавства, правозастосовчої діяльності, порушення законності і правопорядку неминуче тягнуть за собою дисфункції в сфері моральної свідомості і моральних відносин та, підриваючи повагу до права, обертаються великими моральними втратами.

Література

1. Теория государства и права : учеб. для юридических вузов и факультетов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалов. – М. : Юрид. лит., 1997. – 559 с.
2. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
3. Мотовіловкер, Я. О. О принципах объективной истины, презумпции невинности и состязательности процесса / Я. О. Мотовіловкер. – Ярославль : Издательство Ярославского университета, 1978. – 96 с.
4. Добровольская, Т. Н. Принципы советского уголовного процесса / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – 200 с.
5. Ларин, А. М. Уголовный процесс России : лекции-очерки / А. М. Ларин, Э. Б. Мельникова, В. М. Савицкий. – М. : Бек, 1997. – 314 с.
6. Громов, Н. А. Правоприменительная деятельность органов предварительного расследования, прокуратуры и судов : основные начала / Н. А. Громов, Ю. В. Францифоров. – М. : Приор, 2000. – 160 с.
7. Грибанов, В. П. Принципы осуществления гражданских прав / В. П. Грибанов // Вестн. Моск. ун-та. – 1966. – № 3. – С. 10–23. (Сер. 12. Право).
8. Нажимов, В. П. Развитие системы демократических принципов советского уголовного процесса в свете новой Конституции СССР // Вопросы осуществления правосудия в СССР : межвуз. сб. / Калинингр. гос. ун-т. – Калининград, 1979. – Вып. 7. – С. 3–13.
9. Савицкий, В. М. О принципах уголовного процесса / В. М. Савицкий // Проблема кодификации уголовно-процессуального права : сб. ст. – М., 1987. – С. 20–37.
10. Михеєнко, М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні / М. М. Михеєнко // Вибрані твори. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

11. Тертишник, В. М. Кримінально-процесуальне право України : навч. посіб. / В. М. Тертишник. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 576 с.
12. Тертишник, В. М. Кримінально-процесуальне право України : підруч. / В. М. Тертишник. – 5-те вид., доп. і перероб. – К. : А.С.К., 2007. – 848 с.
13. Любичев, С. Г. Этические основы следственной тактики / С. Г. Любичев. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 7.
14. Ветрова, Г. Н. Закон и нравственность в уголовном судопроизводстве / Г. Н. Ветрова // Вестник МГУ. Серия «Право». - 1996. - № 1. - С. 52 - 54.
15. Ларин, А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование и организация / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1970. – С.41.
16. Этика сотрудников правоохранительных органов : учеб. – М. : Издательство «Щит», 2005. – 524 с.
17. Кокорев, Л. Д. Этика уголовного процесса : учеб. пособие / Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1993. – 221 с.
18. Бойков, А. Д. Уголовное судопроизводство и судебная этика / Курс советского уголовного процесса. Общая часть / Алексеев В. Б., Алексеева Л. Б., Божьев В. П., Бойков А. Д., и др.; Под ред.: Бойкова А. Д., Карпеца И. И. - М. : Юрид. лит., 1989. - 640 с.

Надійшла 10.10.2017